

Sinoptik Problem Tartışmaları Bağlamında Markos 16:9-20'nin Sıhhati Üzerine Bir İnceleme

Şükrü ERBAY*

Atıf/©: Erbay, Şükrü, (2022). Sinoptik Problem Tartışmaları Bağlamında Markos 16:9-20'nin Sıhhati Üzerine Bir İnceleme, Milel ve Nihal, 19 (1), 23-51.

Öz: Markos İncili'nin sonu (Markos 16:9-20) Yeni Ahit çalışmalarında tartışılan önemli pasajlardan biridir. İsa'nın dirildikten sonra öğrencilerine görünmesi ve göğe yükselişinden önce son sözlerinin nakledildiği bu son on iki cümle Sina kodeksi (IV. yüzyıl) başta olmak üzere bazı Grekçe, Latince, Süryanice ve Ermenice yazmalarda bulunmamaktadır. Yani Markos İncili 16:8'de bitmektedir. Bazı Grekçe yazmalarda ise Markos İncili farklı bir sona sahiptir. Meselenin tarihi incelendiğinde sorunun en azından IV. yüzyıldan beri bilindiği görülmektedir. Ancak bu sorun yüzyıllar boyunca Markos İncili'nin kutsallığına ve ilahi ilhamla yazıldığı inancına zarar veren bir mesele olarak görülmemiştir. XIX. yüzyıldan itibaren bu konu tarihsel eleştiri metodolojisiyle Kutsal Kitap uzmanları tarafından tartışılmış ve farklı çözüm önerileri sunulmuştur. Makalenin amacı Markos İncili'nin son on iki cümlesiyle ilgili tartışmaları sinoptik problem çerçevesinde ele almak, çözüm önerilerini tahlil ve tenkit etmektir. Araştırma metin ve kaynak tenkidi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu araştırmayla İncillerin orijinalliği ve insan müdahalesinden korunmuş olup olmadığı tartışmalarına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Markos 16:9-20, İlk-Markos hipotezi, Kaynak eleştirisi, Markos İncili, Sinoptik problem.

* Doktora öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı [s_erbay@hotmail.com]
ORCID: 0000-0001-6795-4819

A Study of the Authenticity of Mark 16:9-20 in the Context of Synoptic Problem

Citation/©: Erbay, Şükrü, (2022). A Study of the Authenticity of Mark 16:9-20 in the Context of Synoptic Problem, *Milel ve Nihal*, 19 (1), 23-51.

Abstract: The end of the Gospel of Mark (Mark 16:9-20) is one of the important passages, which is debated in New Testament studies. Some Greek manuscripts, such as Codex Sinaiticus (4th century), and also some Latin, Syriac, and Armenian manuscripts lack these last twelve verses, in which Jesus appears to his disciples after his resurrection and his last words are transmitted before his ascension to the heaven. In other words, the Gospel of Mark ends at 16:8. In some Greek manuscripts, however, the Gospel of Mark has a different ending. It has been known for centuries since, at least 4th century when the history of the issue is examined. However, this problem was not seen as an issue that would harm the canonicity of the Gospel of Mark and the faith that it was written under the divine inspiration. Since the 19th century, this issue has been discussed by biblical experts with the methodology of historical criticism and different solutions have been offered. The aim of the article is to deal with the discussions about the last twelve verses of the Gospel of Mark within the context of the synoptic problem, and also to analyze and criticize the solution proposals about the problem. The research has been executed within the framework of methodology of textual criticism and source criticism. With this research, it is aimed to contribute to the debates on the authenticity of the Gospels and whether they are away from textual corruption or not.

Keywords: Mark 16:9-20, Proto-Mark hypothesis, Source criticism, Synoptic problem, The Gospel of Mark.

Giriş

İsa'nın ölümden dirilmesi Hıristiyan itikadının en önemli doktrinlerinden biridir. İlk Hıristiyan tebliğ faaliyetlerinde İsa'nın ölümden dirildiği haberi havariler tarafından kısa sürede duyurulmuş, bu inanç Hıristiyan propagandanın en güçlü argümanlarından biri olmuştur.¹ Pavlus'a göre İsa'nın Rab olmasına ve Tanrı'nın İsa'yı ölümden dirilttiğine iman kurtuluşun şartıdır.² Hatta İsa'nın ölümünden dirilişi kutsal yazılar gereğince Tanrı'nın yerine getirdiği bir vadedir.³

¹ İsa'nın ölümden dirilmesi İsa'nın tanrısal oğul, rab ve mesih olmasının bir nevi şartıdır. Bk. Elçilerin İşleri, 2:14-36, 3:12-26, 4:8-12, 5:29-32, 10:34-43; Romalılar, 1:2-4, 8:34; 1 Selanikliler, 1:9-10; Koloseliler, 1:18-20; Efesliler, 1:18-20; 1 Petrus, 1:20-21.

² Romalılar, 10:9.

³ Elçilerin İşleri, 13:32-35; 1 Korintliler, 15:3-4.

İncillere baktığımızda İsa, Kudüs'te kendisini bekleyen sona doğru ilerlerken yaşayacağı sıkıntılardan, öldürüleceğinden ve üçüncü gün ölümden dirileceğinden bahseder.⁴ Ölümden dirilen İsa anlatısı İncillerin final kısmıdır. İsa göğe alınmadan önce öğrencilerine son buyruğunu açıklar ve göğe yükselip Tanrı'nın sağına oturur. İncil anlatılarında bazı çelişki ve farklılıklar olmakla birlikte İsa'nın göğe yükselip Tanrı'nın sağına oturduğu haberi sadece Markos İncili'nde nakledilir. Ölümden dirilmesinin ardından İsa'nın öğrencilerine görünüp son buyruğunu bildirmesi ve göğe yükselmesini içeren Markos İncili'nin son on iki cümlesi (Markos 16:9-20) Yeni Ahit çalışmalarının en çetrefilli problemlerinden biridir.

Metin tenkidi, kaynak eleştirisi, edebi eleştiri gibi yöntemlerin Markos İncili'nin sonuna uygulanmasıyla günümüzde Markos İncili'nin 16:8'de bittiği sonucuna varılmıştır.⁵ Öncelikle Markos İncili birtakım yazmalarda farklı bir sonla bitmektedir. En azından Markos İncili'nin dört farklı sonundan söz edebiliriz. Bu sorun, IV. yüzyıldan beri Hıristiyanlarca bilinmekteydi. Ancak mesele genellikle iman çerçevesinden tartışılmış ya da görmezden gelinmiştir. Markos 16:9-20 ile ilgili tartışmalar, özellikle XIX. asrın başından günümüze kadar yoğun bir şekilde yaşanmıştır ve bu konu hala güncelliğini korumaktadır.

XVIII. asrın sonlarından itibaren birçok teolog ve araştırmacı İncillerin köken teorileri tartışmalarına katılmıştır. İlk üç İncil arasındaki muhtemel ilişkinin araştırılması şeklinde kısaca tanımlayabileceğimiz sinoptik problem çalışmaları çerçevesinde Markos 16:9-20 ile ilgili çözüm önerileri sunulmuştur. Bazı araştırmacılar şu an elimizdeki kanonik Markos İncili'nden evvel Hıristiyan çevrelerde dolaşmış primitif bir Markos İncili'nin (*ilk-Markos*, Alm. *Urmarkus*, İng. *Proto-Mark*) olabileceği varsayımını ileri sürmüşlerdir. Bu teoriye göre ilk derlenen Markos İncili'nde son on iki cümle yoktur ve daha sonra metne eklenmiştir. Çoğunluğun görüşüne göre ise kanonik Markos İncili baştan 16:8'e kadar tarihsel İsa'yı anlatan en eski

⁴ Matta, 16:21-23, 17:22-23, 20:17-19; Markos, 8:31-33, 9:30-32, 10:32-34; Luka, 9:22, 9:43-45, 18:31-34.

⁵ Örneğin bk. Bruce M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament* (London: United Bible Societies, 1971), 125-126.

kayıttır.⁶ Peki 16:8'den sonrası kayıp mıdır? Yoksa yazar bizzat 16:8'de eserini bitirmiş midir?

Araştırmanın amacı Markos İncili'nin son on iki cümlesiyle ilgili tartışmaları sinoptik problem çerçevesinde ele almak, çözüm önerilerini tahlil ve tenkit etmektir. Çalışmada ilk önce Markos İncili'nin farklı sonlarını içeren yazmalar ele alınmış ve problemin tarihi etüt edilmiştir. Ardından sinoptik problem çalışmaları bağlamında İncili'ni son on iki cümlesiyle ilgili iddialar tartışılmış ve çözüm önerileri değerlendirilmiştir. Bu çalışma metin tenkidi⁷ ve kaynak tenkidi⁸ perspektifinden ele alınmıştır. XX. yüzyılın ortalarına doğru

⁶ Geleneksel inanca göre İnciller Yeni Ahit kanonundaki sıraya göre yazılmıştır. Yani ilk yazılan İncil Mattadır; onu Markos, Luka ve Yuhanna takip eder. Bu inancı ilk dile getiren Augustinus'tur (ö. 430). *De Consensu Evangelistarum (Evangelistlerin Mutabakatı)*, İng. *Harmony of the Gospels*) adlı eserinde Augustinus her bir yazarın kendisinden önceki yazardan haberdar olduğunu, yazarlar İsa'yı farklı bir şekilde anlatsalar da ilahi ilhamın ürünü olarak eserlerini yazdıklarını belirtmektedir. Ayrıca Markos'un Matta'yı çok yakından takip ettiğini belirten Augustinus'a göre Markos Matta'nın özeti gibidir. Bk. Augustinus, *De Consensu Evangelistarum*, 1.2.3-4. İng. çevirisi için bk. "Harmony of the Gospels," trans. S.D.F. Salmond, *Nicene and Post-Nicene Fathers, First Series*, Vol. 6, ed. Philip Schaff (Grand Rapids/Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1996), 77-236. Augustinus'un bu düşüncesi XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Batı Hristiyan dünyasında hakim görüş olmuş, Markos'un Matta'nın özeti olduğu düşünülmüştür. Ancak sinoptik problem çalışmaları neticesinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru Markos'un yazılan ilk İncil olduğu kanaati genel kabul görmüştür. Arthur J. Bellinzoni, "Introduction," *The Two-Source Hypothesis: A Critical Appraisal*, ed. Arthur J. Bellinzoni (Macon: Mercer University Press, 1985), 4; Zafer Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020), 275-284; J. C. O'Neill, "The Study of the New Testament," *Nineteenth Century Religious Thought in the West*, ed. Ninian Smart ve diğerleri (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 161-162.

⁷ Metin tenkidi, kısaca, bir eserin en eski yazmalarından başlayarak farklı dönemlerde çoğaltılmış kopyaları ve varsa farklı dillere çevirileri de mukayese edilerek orijinal metne ulaşmayı hedefleyen bir disiplindir. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 31-36; Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 141-180.

⁸ Kaynak tenkidi, bir eser kaleme alınırken yazarın istifa ettiği sözlü veya yazılı kaynakları tespit etmeye çalışan bir disiplindir. Bk. Craig A. Evans, "The Life of Jesus," *Handbook to Exegesis of the New Testament*, ed. Stanley E. Porter (Leiden: Brill, 1997), 429-433; Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 188-201.

gelişen form eleştirisi⁹ ve redaksiyon eleştirisi¹⁰ yöntemleri çerçevesinde Markos 16:9-20 ile ilgili tartışmalara çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı değinilmemiştir.

I. Markos İncili'nin Sonu Meselesi ve Probleme Dair Tartışmaların Tarihsel Gelişimi

Markos İncili 16:8'den sonra birtakım yazmalarda farklı sonla bitmektedir. Bu bağlamda Markos İncili'nin dört farklı sonundan söz edebiliriz. Birincisi, Markos İncili bazı yazmalarda 16:8'de bitmektedir. Yani şu an elimizde bulunan, Hıristiyanların kanonik kabul ettiği Markos'un son on iki cümlesi (16:9-20) bazı yazmalarda bulunmamaktadır. Bu yazmalardan en önemlisi, en eski Grekçe Yeni Ahit metni kabul edilen Codex Sinaiticus (κ,¹¹ IV. yüzyıl) ve Codex Vaticanus'tur (B, IV. yüzyıl). XII. yüzyıla ait Matta ve Markos'u içeren Grekçe bir yazmada da (304 nolu miniskül) Markos İncili 16:8'de bitmektedir.¹² Ayrıca Azize Katerina Manastırı'nda bulunan Süryanice yazmada (sy^s, IV. yüzyıl), yaklaşık yüz Ermenice yazmada ve en eski iki Gürcüce yazmada (IX-X. yüzyıl) Markos İncili'nin son on iki cümlesi bulunmamaktadır.¹³

⁹ Form eleştirisi, Karl L. Schmidt, Martin Dibelius, Rudolf Bultmann'ın öncülüğünde gelişen bir disiplindir. Bu disipline göre İnciller yazılı bir metin olmaya şifahi dönemde nakledilen mucize hikayeleri, anekdotlar, meseller, vaazlar, özlü sözler gibi birtakım formlardan oluşmaktadır. Form eleştirisinin amacı İncilleri oluşturan bu formları ve bu formların hangi şartlarda (*Sitz im Leben*) üretildiğini tespit etmektir. Bk. Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 202-223; Evans, "Life of Jesus," 433-437.

¹⁰ Hans Conzelmann ve Willie Marxsen'in geliştirdiği redaksiyon eleştirisi, metne son şekli veren yazarın ya da editörün kaynaklarını nasıl kullandığını, kendi teolojisine göre metni nasıl şekillendirdiğini belirlemeye çalışan bir disiplindir. Bk. Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 223-228; Evans, "Life of Jesus," 437-441.

¹¹ Metin tenkidi çalışmalarında her bir yazma, özellikle Grekçe ve Latince yazmalar, bir sembolle gösterilir. Çalışmada geçen κ, A, B, Ψ, k gibi semboller bu sistemi ifade etmektedir.

¹² D. C. Parker, *The Living Text of the Gospels* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 125; Kurt Aland ve Barbara Aland, *The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*, Second Edition, trans. Erroll F. Rhodes (Grand Rapids/Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1995), 292.

¹³ Metzger, *Textual Commentary*, 122-123; Aland ve B. Aland, *Text of the New Testament*, 292.

Markos İncili'nin bazı yazmaları "kısa son" denilen bir sonla bitmektedir. Bazı yazmalarda 16:8'den sonra şu cümle (verse) bulunmaktadır:

Ancak kendilerine söylenen her şeyi Petrus'a ve çevresindekilere hemen bildirdiler. Ve bunun ardından, İsa onlara göründü ve ebedi kurtuluşun kutsal ve zeval bulmayacak bildirisini onların aracılığıyla doğudan batıya ilettiler.¹⁴

Genellikle bu cümle L, Ψ, 99 ve 112 nolu Grekçe yazmalarda, birçok Kıptice yazmada ve bazı Habeşçe yazmalarda 16:8 ile 16:9-20 arasına eklenmiştir. Ayrıca en eski Latince yazmalardan biri olarak kabul edilen Bobiensis kodeksinde (k, IV. yüzyıl) 16:8'i bu "kısa son" takip ettikten sonra Markos İncili nihayete ermektedir. Yani Codex Sinaiticus'ta olduğu gibi Bobiensis kodeksinde de bu sorunlu on iki cümle yoktur.¹⁵

Markos'un diğer bir farklı sonu Markos 16:14 ile 15. cümlelerin arasına eklenen şu ilave pasajı içerir:

Ve Mesih'e şöyle seslendiler: 'Bu kanunsuzluk ve küfür çağı habis ruhlar aracılığıyla insanların Tanrı'nın gerçek gücünü kavramasına izin vermeyen Şeytan'ın yönetimindedir. Bu nedenle, şimdi hakkaniyetini göster.' Mesih de onlara şöyle cevap verdi: 'Şeytan'ın hüküm sürdüğü yılların sonu geldi; ama başka kötülükler yakındır. Ve ben günah işleyenler uğruna ölüme teslim edildim ki hakka dönsünler ve bir daha günah işlemesinler. Böylece cennetteki ruhani ve ebedi görkeme mirasçı olabilsinler.'¹⁶

Sadece Codex Washingtonianus'ta (W, IV/V. yüzyıl) bulunan bu ilave, İncil araştırmalarında *Freer Logion* adıyla bilinir. Bu ilavenin 16:14'te havarilerin iman eksikliği ve anlayışsızlığını yumuşatmak amacıyla II. veya III. yüzyılda bir müstensih tarafından eklendiği düşünülmüştür.¹⁷

Son olarak, Markos İncili dördüncü bir varyant olarak şu anda elimizde mevcut olan son kısma sahiptir; yani söz konusu tartışmalı

¹⁴ C. S. Mann, *Mark: A New Translation with Introduction and Commentary* (New York: Doubleday, 1986), 677; Parker, *Living Text*, 125.

¹⁵ Metzger, *Textual Commentary*, 123-124; Aland ve B. Aland, *Text of the New Testament*, 293; Parker, *Living Text*, 125-126.

¹⁶ Metzger, *Textual Commentary*, 124; Mann, *Mark*, 678; Parker, *Living Text*, 128.

¹⁷ Metzger, *Textual Commentary*, 124-125.

on iki cümleyi içermektedir.¹⁸ "Uzun son" olarak da anılan Markos 16:9-20 pasajı, Markos İncili'nin bir parçası olduğu; doğal olarak İncil yazarı Markos tarafından ilahi ilhamla yazıldığı geleneksel Hıristiyan teolojisinde kabul edilmektedir. Codex Alexandrinus (A, V. yüzyıl), Codex Bezae (D, V. yüzyıl) gibi Grekçe yazmaların neredeyse tamamı, Latince Vulgata ve Süryanice Peşitta tercümelemleri, Kıptice, Ermenice gibi birçok yazma bu geleneksel sonla bitmektedir.¹⁹ Ancak bazı Grekçe yazmalarda bu son on iki cümlelerin eski nüshalarda bulunmadığını ifade eden bir not veya otantikliğinin şüpheli olduğunu ifade eden bir yıldız işareti (asterisk) konulmuştur.²⁰

İncil yazmalarının dışında erken dönem Hıristiyan yazarlara baktığımızda Şehit Iustinus'un (ö. 165?) Markos 16:9-20 pasajını bilip bilmediği tartışmalıdır.²¹ Bu durumda, Markos'un söz konusu pasajına yapılan en eski net atıflar Tatianus'un (ö. 180?) II. yüzyılı temsil eden *Diatessaron*²² (Dörtlü Aracılığıyla) ve Irenaeus'un (ö.

¹⁸ Tartışmalı pasaj şöyledir: İsa, haftanın ilk günü sabah erkenden dirildiği zaman önce Mecdelli Meryem'e göründü. Ondan yedi cin kovmuştu. Meryem gitti, İsa'yla bulunmuş olan, şimdiye yas tutup gözyaşı döken öğrencilerine haberi verdi. Ne var ki onlar, İsa'nın yaşadığını, Meryem'e göründüğünü duyunca inanmadılar. Bundan sonra İsa kırlara doğru yürümekte olan öğrencilerinden ikisine değişik bir biçimde göründü. Bunlar geri dönüp öbürlerine haber verdiler, ama öbürleri bunlara da inanmadılar. İsa daha sonra, sofrada otururlarken Onbirler'e göründü. Onları imansızlıklarından ve yüreklerinin duygusuzluğundan ötürü azarladı. Çünkü kendisini diri görenlere inanmamışlardı. İsa onlara şöyle buyurdu: "Dünyanın her yanına gidin, Müjde'yi bütün yaratılışa duyurun. İman edip vaftiz olan kurtulacak, iman etmeyen ise hüküm giyecek. İman edenlerle birlikte görülecek belirtiler şunlardır: Benim adımla cinleri kovacaklar, yeni dillerle konuşacaklar. Yılanları elleriyle tutacaklar. Öldürücü bir zehir içseler bile, zarar görmeyecekler. Ellerini hastaların üzerine koyacaklar ve hastalar iyileşecek." Rab İsa, onlara bu sözleri söyledikten sonra göğe alındı ve Tanrı'nın sağında oturdu. Öğrencileri de gidip Tanrı sözünü her yere yaydılar. Rab onlarla birlikte çalışıyor, görülen belirtilerle sözünü doğruluyordu.

¹⁹ Bruce M. Metzger ve Bart D. Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Fourth Edition (New York: Oxford University Press, 2005), 323.

²⁰ Metzger, *Textual Commentary*, 123; Aland ve B. Aland, *Text of the New Testament*, 292.

²¹ Metzger, *Textual Commentary*, 124; Parker, *Living Text*, 133.

²² Şehit Iustinus'un öğrencisi Tatianus, İncil araştırmaları tarihinin ilk harmonisini kaleme almıştır. Tatianus, *Diatessaron* (Dörtlü Aracılığıyla) adını verdiği eseriyle farklı İncil rivayetlerinden yola çıkarak kendi içinde tutarlı, tek bir İncil anlatısı kurgulamaya çalışmıştır. *Diatessaron* özellikle Doğu Hıristiyan aleminde V. asra

202?) *Sapkınlara Karşı*²³ isimli eserlerinde yer almaktadır.²⁴ Aleksandreialı Clemens (ö. 215?), Tertullianus (ö. 220?) ve Origenes (ö. 253/254) gibi ilk kilise babalarının yazılarında Markos İncili'nin son on iki cümlesiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.²⁵ Ayrıca X. yüzyıla ait Ermenice bir yazmada 16:8 ile 16:9 arasına bölüm başı olarak "İhtiyar Ariston" notu eklenmiştir. Ancak İhtiyar Ariston'un kimliği hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.²⁶

Bu meselesinin aydınlatılması bağlamında IV ve V. yüzyıllarda yaşamış iki önemli Hıristiyan yazar, Markos İncili'nin sonucuyla ilgili probleme şahitlik etmektedir. Bu yazarlar Kaisareialı Eusebius (ö. 339/340?) ve Aziz Hieronymus'tur (İng. Jerome, ö. 420). Her iki yazar, kendi zamanlarında tetkik ettikleri hemen hemen tüm Grekçe İncil yazmalarında Markos İncili'nin son on iki cümlesinin metinde bulunmadığını ifade etmişlerdir. Eusebius, *İncil Sorunları ve Çözümleri* adlı eserinde Stephanus ve Marinus adlı kişilerden gelen soruları cevaplamaktadır. Bu sorular İncillerdeki İsa'nın soyağacı, çocukluğu ve ölümden dirilmesiyle ilgilidir. Marinus, ilkin İsa'nın ölümden ne zaman dirildiğini sorar. Matta'ya göre Şabat günü geç saatlerde (tan yeri ağarırken) dirilen İsa, Markos'a göre ise haftanın ilk günü sabah erkenden dirilir.²⁷ Eusebius, bu iki farklı ifadeyi uzlaştırmaya çalışmaz. Eusebius, Markos İncili'nin 16:8'de bittiğini ve soruya konu olan kısmın (yani 16:9-20'nin) eldeki tam yazmalarda bulunmadığını ifade eder. Eusebius'a göre sorunun çözümü gayet

kadar kullanılmıştır. Bk. Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 100-108; Metzger ve Ehrman, *Text of the New Testament*, 131-134.

²³ Irenaeus, *Sapkınlara Karşı*, 3.10.5. İng. çevirisi için bk. "Against Heresies," trs. Alexander Roberts ve William Rambaut, *The Ante-Nicene Fathers*, Vol. 1, ed. Alexander Roberts, James Donaldson ve A. Cleveland Coxe (Grand Rapids/Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1996), ss. 315-567.

²⁴ Robert H. Stein, "The Ending of Mark," *Bulletin for Biblical Research* 18, no. 1 (2008): 82; Metzger, *Textual Commentary*, 124.

²⁵ Metzger ve Ehrman, *Text of the New Testament*, 322; Stein, "Ending of Mark," 82.

²⁶ Ermenice yazmada geçen İhtiyar Ariston'un II. yüzyılın başlarında yaşadığı düşünülen Papias'ın bahsettiği Aristion'un olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu yakıştırmanın sadece tahminden ibaret olduğu düşünülmüştür. Metzger ve Ehrman, *Text of the New Testament*, 325. Papias'ın rivayeti için bk. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.1-16. İng. çevirisi için bk. Eusebius, "Church History," trans. Arthur Cushman McGiffert, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, Vol. 1, ed. Philip Schaff ve Henry Wace (Grand Rapids/Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1991), 81-403.

²⁷ Matta 28:1; Markos 16:9.

basittir. Markos 16:9-20'deki anlatı Matta ile çeliştiği için reddedilmelidir.²⁸ Aynı soru Gallia bölgesinden Hedibia adlı bir bayan tarafından Hieronymus'a sorulur. Hieronymus, meseleye iki farklı çözüm sunar. Birincisinde Hieronymus, Eusebius gibi, Markos'un bu son kısmının hemen hemen tüm Grekçe yazmalarda bulunmadığından dolayı kabul edilemeyeceğini, dolayısıyla Matta ile Markos arasında bir çelişkinin kalmayacağını belirtir. İkincisinde ise Hieronymus, bu iki farklı anlatıyı mezceder. Hieronymus'a göre İsa, Şabat akşamı tan yeri ağarırken dirilmiş, ardından haftanın ilk günü (yani Pazar) sabahleyin Mecdelli Meryem'e görünmüştür.²⁹

Eusebius'un Markos'un son pasajına yönelik şüpheli tavrı dört İncil'deki pasajların listesini (canon) çıkardığı çalışmada da görülmektedir.³⁰ Eusebius, dört İncil'i on alt başlıkta tasnif eder. Bu on alt başlık; "dört İncil'in ortak pasajları", "Matta, Markos ve Luka'nın ortak pasajları", "Matta ve Yuhanna'nın ortak pasajları" gibidir. Onuncu başlık ise her bir İncil'in kendine özgü cümlelerini ihtiva etmektedir. Bu listeye bakıldığında Eusebius, Markos 16:9-20 cümlelerini listesine almamıştır. Başka bir deyişle, Eusebius'un (bugünkü) Markos'ta yer alan son on iki cümlelerin otantikliğinden şüphe ettiği düşünülebilir.³¹

Son olarak Hieronymus, *Freer Logion* pasajundan haberdardır. Pelagianizm'e yazdığı reddiyede Hieronymus, bazı Grekçe yazmalarda Markos'un böyle bir sonla bittiğini ifade eder. Ancak bu cümlelerin otantik olup olmadığını tartışmaz. Reddiyesinde dünya hayatının Şeytan'ın denetiminde olduğu inancına delil olarak bu

²⁸ Eusebius, *Gospel Problems and Solutions*, trans. David J. D. Miller ve diğerleri (Ipswich: Chieftain Publishing, 2010), 97.

²⁹ Hieronymus'un Hedibia'ya cevap olarak yazdığı 120 nolu mektubunun İng. çevirisi için bk. trans. W.H. Fremantle ve diğerleri, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, Vol. 6, ed. Philip Schaff ve Henry Wace (Peabody/Mass: Hendrickson Publishers, 1995), 224; trans. James Snapp, erişim 20/04/2022, https://www.tertullian.org/fathers/jerome_hedibia_2_trans.htm.

³⁰ Eusebius, bu listesini Carpianus'a yazdığı mektupta anlatmaktadır. Eusebius, İncil okuyucusunun paralel pasajlardaki benzerlikleri daha iyi bir şekilde inceleyebilmesi, metinler arası geçişleri daha kolay yapabilmesi için böyle bir sistem geliştirdiğinden bahsetmektedir. Mektubun Grekçe metni için bk. *Novum Testamentum Graece*, 28th Revised Edition, ed. Kurt Aland ve diğerleri (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012), 89-94. İng. çevirisi için bk. Harold H. Oliver, "The Epistle of Eusebius to Carpianus: Textual Tradition and Translation," *Novum Testamentum* 3, Fasc. 1/2 (Jan. 1959): 144-145.

³¹ C. E. B. Cranfield, *The Gospel According to Saint Mark* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), 471.

cümleyi iktibas eder.³² Fakat Hieronymus, gördüğü yazmadaki farklı sona itimat etmemiş olmalı ki Katolik kilisesinin resmi kutsal kitabı Vulgata tercümesine *Freer Logion* ekini almamıştır.³³

Tetkik edildiği üzere, gerek metin tenkidinin bulguları gerekse ilk dönem bazı Hıristiyan yazarların Markos İncili'nin son on iki cümlesi konusunda sessiz kalmaları ya da Eusebius ve Hieronymus gibi gördükleri yazmaların çoğunda son on iki cümlelerin metinde bulunmadığına dair şahitlikleri Markos 16:9-20 ve diğer ilave cümlelerin Markos yazarının kaleminden çıkmadığı faraziyesini kuvvetlendirmektedir. Ancak bu mesele Hıristiyan Batı âlemi tarafından XIX. yüzyılın başına kadar pek önemsenmemiştir. Neticede Tanrı'nın oğlu olarak inanılan İsa Mesih ölümü yenmiş, öğrencilerine son buyruğunu bildirmiş, göğe yükselip Tanrı'nın sağına oturmuştur. Zamanın sonunda Tanrı'nın katından dirileri ve ölüleri yargılamak için yeryüzüne tekrar gelecektir.³⁴ Bundan dolayı Markos'un bunu kaydedip kaydetmemesi bir Hıristiyan mümin için hakikati değiştirmeyecektir.

Markos İncili'nin son on iki cümlesiyle ilgili tartışmaların alevlenmesinde etkili olan gelişmelerden biri Rönesans hümanizmasının meşhur mottosu *ad fontes* (kaynaklara dön) ruhunun sonucu olarak metin tenkidi ve filolojik çalışmaların Kutsal Kitap çalışmalarında ağırlığını hissettirmeye başlamasıdır. Grekçe, İbranice, Aramice gibi antik dillere ilgi artmış; Latince, Grekçe ve İbranice sözlük ve dil bilgisi kitapları telif edilmeye başlanmıştır. Diğer yandan dönemin önemli isimlerinden Lorenzo Valla (ö. 1457), Vulgata ve Grekçe Yeni Ahit yazmalarını metin tenkidine tâbi tutmuştur.³⁵ Ancak Grekçe Yeni Ahit'in matbaada basılması XVI. yüzyılın başlarında Erasmus tarafından gerçekleştirilmiştir. Erasmus, Grekçe Yeni Ahit'i 1516 yılında Basel'de *Novum Instrumentum Omne* adıyla neşretmiştir. 1516-1535 yılları arasında toplam beş edisyon neşreden

³² Hieronymus, *Against the Pelagians*, 2.15. İng. çevirisi için bk. "Against the Pelagians," trans. John N. Hritz, *Dogmatic and Polemical Works* (Washington: The Catholic University of America Press, 1965), 223-378.

³³ Parker, *Living Text*, 135.

³⁴ Dominik Pamir (çev.), *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri* (İstanbul: Yaylacık Matbaacılık, 2000), 174-179.

³⁵ Jerry H. Bentley, *Humanists and Holy Writ: New Testament Scholarship in the Renaissance* (New Jersey: Princeton University Press, 1983), 41-46; Basil Hall, "Biblical Scholarship: Editions and Commentaries," *The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day*, ed. S. L. Greenslade (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 40-43.

Erasmus yeni yazmalar eline geçtikçe çalışmasını geliştirmiştir.³⁶ Erasmus, Markos 16:9-20 ile ilgili problemin farkındaydı ve Hieronymus'un *Freer Logion* hakkında rivayetini biliyordu. Erasmus, Vulgata'yı takip etmiş, yani Markos 16:9-20'yi korumakla birlikte *Freer Logion*'u Grekçe Yeni Ahit metnine eklememiş, sadece Yeni Ahit üzerine aldığı notlarda (*Annotations*) meseleyi tartışmıştır.³⁷ Erasmus, Markos 16:14-15 arasına gelen ilave pasajın Maniheizt fikirleri andırdığı için havarilerle bir bağlantısı olmadığını düşünmüştür.³⁸

Erasmus'tan sonra Robert Estienne (veya Robertus Stephanus, ö. 1559) Grekçe Yeni Ahit üzerinde önemli çalışmalara imza attı. 1550'de yayımladığı Grekçe Yeni Ahit metni bir pasajda farklı yazmalarda bulunan varyasyonları, farklı okumaları göstermesi açısından bir ilktir. Estienne'nin ardından John Calvin'in halefi Theodore Beza (ö. 1605) gibi Grekçe Yeni Ahit metni üzerinde çalışan münekitler ellerine yeni yazmalar geçtikçe Grekçe metni geliştirmeye, revize etmeye devam etmişlerdir. Erasmus'la başlayan ve yıllar içerisinde geliştirilen metin 1630'lu yıllardan itibaren "herkes tarafından kabul edilmiş metin" anlamında *Textus Receptus* (TR) adıyla anılmış ve XIX. asra kadar Yeni Ahit çalışmalarında temel kaynak olarak kullanılmıştır.³⁹ Bu çalışmalarda her zaman Markos 16:9-20, Markos İncili'nin bir parçası kabul edilmiştir.

Reform döneminde Martin Luther (ö. 1546), neşrettiği Yeni Ahit'in Almanca tercümesinde (1522) sıhhati hususunda şüpheli bulunduğu İbranilere mektup, Yakup'un mektubu, Yahuda'nın mektubu ve Vahiy kitabını kanonik sırasından çıkarıp tercümesinin en sonuna eklemiştir.⁴⁰ Zikredilen bu dört metne radikal bir tutumla yaklaşan Luther, İncillerdeki problemlere karşı ise bir o kadar gele-

³⁶ Werner Georg Kümmel, *Introduction to the New Testament*, trans. Howard C. Kee (Nashville: Abingdon Press, 1975), 541; Aland ve B. Aland, *Text of the New Testament*, 3-4.

³⁷ *Freer Logion*'nun bulunduğu yazma, Codex Washingtonianus, XX. yüzyılın başlarında Charles L. Freer tarafından Mısır'da satın alınarak bilim dünyasına kazandırılmıştır. Erasmus ise meseleyi sadece Hieronymus'tan gelen rivayet aracılığıyla biliyordu.

³⁸ Bentley, *Humanists and Holy Writ*, 146-147.

³⁹ Kümmel, *Introduction*, 541-542; Metzger ve Ehrman, *Text of the New Testament*, 150.

⁴⁰ Raymond E. Brown, *An Introduction to the New Testament* (New York: Doubleday, 1997), 744; Kümmel, *Introduction*, 393, 505-506.

neksel inanç perspektifinden yaklaşmıştır. Martin Luther İncillerdeki çelişkileri itiraf eder, ama çözüme varılamıyorsa problemin görmezden gelinmesini önerir.⁴¹ İncillerdeki onlarca çelişkiye iman perspektifinden yaklaşan ve görmezden gelen Luther, Markos 16:9-20 ifadelerinde herhangi bir problem görmemiş ve Markos'un son on iki cümlesini tercümesinde korumuştur.

Reformasyonun önemli isimlerinden John Calvin (ö. 1564), Martin Luther'e benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Calvin, *Harmonia ex evangelistis tribus composita, Matthaeo, Marco, et Luca* adlı eserinde ilk üç İncil'i kendi özgün teolojisiyle, bazen Yuhanna İncili'yle mukayese ederek tefsir etmiştir. Matta'yı merkeze alarak ilk üç İncil'i yorumlayan Calvin, Markos 16:9-20 ile diğer İncillerdeki çelişkileri uzlaştırmaya çalışır. Bunun dışında Calvin, Markos İncili'nin farklı sonlarla bitmesiyle ilgili probleme değinmemiştir.⁴² Reform döneminde Markos 16:9-20'yi bir problem olarak görüp ağır bir şekilde eleştiren reformcu, köylü ayaklanmalarının lideri Thomas Müntzer'dir (ö. 1525). Thomas Müntzer'e göre Markos 16:9-20 uydurmadır. Bu kısım Markos'un kaleminden çıkmamıştır.⁴³

Rasyonalizmin yükselişi ve özellikle İngiliz deistlerin Hıristiyan kutsal metinlerine yönelik eleştirileri İncil metnindeki problemleri tekrar gündeme getirmiştir.⁴⁴ Bir yandan kutsal metinler aleyhinde artan eleştirilere karşı dinin savunulması, diğer yandan kilise geleneğine yönelik Protestanların tahripkâr eleştirilerinin ber-

⁴¹ David L. Dungan, *A History of the Synoptic Problem: The Canon, the Text, the Composition, and the Interpretation of the Gospels* (New York: Doubleday, 1999), 179-181.

⁴² John Calvin, *Commentary on a Harmony of the Evangelists: Matthew, Mark, and Luke*, Vol. 3, trans. William Pringle (Edinburgh: Calvin Translation Society, 1846), 346-395.

⁴³ Henning G. Reventlow, *History of Biblical Interpretation, Volume 3: Renaissance, Reformation, Humanism*, trans. James O. Duke (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2010), 147.

⁴⁴ Dört İncil'deki çelişkiler, birbirini tutmayan ifadeler, farklı anlatımlar çok eski dönemlerden beri bilinmektedir. II. yüzyılın sonunda yaşamış pagan filozof Celsus, Hıristiyanlığı kulaktan dolma bilgilerle değil, kendi kutsal kitaplarını okuyarak Hıristiyanlara önemli eleştiriler yöneltmiştir. II. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı düşünülen Celsus'un *Gerçek Doktrin* (Gre. Λόγος Αληθής) adlı eseri Hıristiyanlaşan Roma'nın paganlara yönelik kovuşturmalar sırasında imha edildiğinden dolayı günümüze kadar ulaşamamıştır. Celsus'un eleştirilerini Origen'in *Contra Celsum* adlı reddiyesi aracılığıyla öğreniyoruz. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında paganların Hıristiyanlara yönelik eleştirileri için bk. Dungan, *History of the Synoptic Problem*, 59-97; Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 49-84.

taraf edilmesi için Richard Simon (ö. 1712) *Yeni Ahit Metninin Eleştiril Tarihi* (*Histoire critique du texte du Nouveau Testament*, 1689) adlı eserinde, Markos İncili'nin sonu meselesini tartışmıştır. Kendi zamanındaki tartışmalara da değinen Simon, Markos İncili'nin farklı sonlarını, yani Hieronymus'un farklı yazmalarda Markos İncili'nin son on iki cümlesini görememesini, kısa sonu ve *Freer Logion*'u ele alır. Simon'a göre kısa son ve *Freer Logion* müstensihin metne eklenmiş olduğu şerhtir. Simon tercihini, tabii ki, geleneksel inançtan yana kullanır. Yani Markos 16:9-20'nin otantik ve kutsal olduğunu kabul eder.⁴⁵

Grekçe Yeni Ahit üzerine yapılan metin tenkidi ve tenkitli neşir çalışmalarına dönersek, XIX. yüzyıla kadar Markos 16:9-20 problemine genel eğilim geleneksel inancın korunması ve son on iki cümlelerin metinden ayrılmamasına yöneliktir. John Mill (ö. 1707), Johann Albrecht Bengel (ö. 1752), Johann J. Wettstein (ö. 1754) gibi metin tenkidinin en ciddi uzmanları bile Markos 16:9-20'yi otantik kabul etmişlerdir.

Markos İncili'nin son on iki cümlesine şüpheyle yaklaşan ve Markos İncili'nin 16:8'den sonrasının kayıp olduğunu iddia eden ilk araştırmacı Johann J. Griesbach'tır. Griesbach (ö. 1812), neşrettiği *Grekçe Yeni Ahit*'in ikinci edisyonunda Markos 16:9-20'yi köşeli parantezde göstermiş ve bu son kısmı otantik bulmadığını ifade etmiştir.⁴⁶ İlerleyen yıllarda İncil araştırmaları açısından önemli keşiflerden biri, Konstantin von Tischendorf (ö. 1874) tarafından gerçekleştirilmiştir. Tischendorf, 1844-1852 yılları arasında yapmış olduğu ziyaretlerde Azize Katerina Manastırı'nda en eski tam metin Yeni Ahit yazması kabul edilen Codex Sinaiticus'u keşfetmiştir. Yazmada Markos İncili'nin 8. cümlede bitmesi son on iki cümlelerin orijinal Markos metnine ait olmadığı inancını kuvvetlendirmiştir. Başta Tischendorf olmak üzere Tregelles, Bernhard Weiss gibi münektitler, *Grekçe Yeni Ahit* çalışmalarında ya 16:9-20'yi metinden çıkarmış ya da köşeli parantez veya bir notla son on iki cümleyi ana metinden ayırmışlardır. Günümüzde akademik camiada en çok tercih edilen, Alman kutsal kitap cemiyeti Deutsche Bibelgesellschaft'ın neşrettiği *Grekçe Yeni Ahit* metninde (Nestle-Aland 28. edisyon) 16:8'den sonra köşeli parantezde ilkin kısa son, ardından

⁴⁵ Richard Simon, *Critical History of the Text of the New Testament*, trans. Andrew Hunwick (Leiden: Brill, 2013), 99-105.

⁴⁶ John W. Burgon, *The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark* (Oxford: James Parker And Co., 1871) 5-6 ve 9-10.

16:9-20 cümleleri yine köşeli parantezde verilmiştir. 14. cümlenin dipnotunda Codex Washingtonianus'tan *Freer Logion*'un Grekçesi, ardından Aziz Hieronymus'tan Latincesi eklenmiştir.⁴⁷

Metin tenkidıyla birlikte XIX. yüzyılın başlarında hızla gelişen kaynak eleştirisi gibi tarihsel tenkit metotlarının İncillere uygulanması sonucu XIX. asrın sonlarına doğru Markos İncili'nin son on iki cümlesinin otantik olmadığı özellikle Alman liberal Protestanlar arasında genel bir kabule ulaşmıştır. Bu eleştiriler karşısında Hıristiyan inancı ve Katolik geleneği ağır bir darbe almıştır.

Markos 16:9-20'ye yönelik eleştiriler karşısında Katolik kilisesinin genel refleksi, geleneksel inancı savunmak olmuştur. Sonuçta IV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Katolik kilisesinin yegâne kutsal kitabı Hieronymus'un Latince Vulgata tercümesi olmuştur. Ayrıca Trento Konsili dördüncü oturumunda (1546) Vulgata'nın otoritesi tasdik edilmiştir.⁴⁸ Doğal olarak Katolik dünyası için Markos İncili başından sonuna kadar ilahi ilhamla yazılmıştır. Hıristiyan kutsal yazılarında birtakım problemler olsa bile erken dönemlerden beri Hıristiyan yazarlar harmonik veya alegorik yöntemlerle bu sorunların üstesinden gelmeyi başarmışlardır.⁴⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru kutsal kitap kritiği son hızla devam ederken ve yazılan ilk İncil'in Matta olduğu inancı gibi birçok Hıristiyan geleneği bir bir yıkılırken Papa XIII. Leo 1893'te *Providentissimus Deus* adlı papalık genelgesini yayımlar. Papa'nın amacı kutsal metinlere yapılan eleştirilere karşı bilimsel yöntemleri kullanarak cevap vermektir. Bilimsel eleştiri sanatının öneminin farkında olan XIII. Leo çalışmaların belirlenen prensipler çerçevesinde yürütülmesi için 1902'de Papalık Kutsal Kitap Komisyonu'nu (Pontifical Biblical Commission) kurmuştur.⁵⁰ 1912'de bir araya gelen komisyon Markos 16:9-20'nin Markos tarafından yazılmadığı, ilahi

⁴⁷ *Novum Testamentum Graece*, 28th Revised Edition, 174-176. Türkiye'de Kitabı Mukaddes Şirketi tarafından yayımlanan Kutsal Kitap'ın yeni tercümesinde Markos 16:9-20 ile ilgili problemden söz edilmemiş, sadece dipnotta bazı Grekçe yazmalarda bu cümlelerin bulunmadığından bahsedilmiştir.

⁴⁸ Ömer Faruk Harman, "Kitâb-ı Mukaddes," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 26 (Ankara: 2002), 76.

⁴⁹ Örneğin, Augustinus'un *De Consensu Evangelistarum* adlı eseri İncil metinlerindeki "sathi" problemleri çözmek için kaleme alınan ve sonraki çalışmalara örnek teşkil eden temel yapıtlardan biridir.

⁵⁰ Peter S. Williamson, *Catholic Principles for Interpreting Scripture* (Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2001), 1, 13-24 ve 49, 16 nolu dipnot.

ilhama dayanmadığı veya kutsal metinde olmaması gerektiği gibi eleştirileri tamamen reddetmiştir.⁵¹ 1943'e gelindiğinde, Papa XII. Pius tarafından yayımlanan *Divino Afflante Spiritu* genelgesi kutsal kitap çalışmalarında tarihsel eleştiri metotlarının kullanılarak araştırmacıların meselelere daha özgür bir şekilde yaklaşmasının önünü açmıştır.⁵²

Liberal seslerin yükseldiği XX. yüzyıl Katolik kilisesinde Katolik Kitabı Mukaddes uzmanı Raymond E. Brown, Katolikler için Markos 16:9-20'nin, Markos'un kaleminden çıktığına inanmanın zorunlu olmadığını söyleyecektir.⁵³

II. Sinoptik Problem Bağlamında Markos 16:9-20 İle İlgili Çözüm Önerileri

Metin tenkidinin bulguları Markos 16:9-20 ile ilgili problemin görmezden gelinemeyeceğini ortaya koymuştur. Bu sorunun aydınlatılması için metin tenkidinin yanında XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan sinoptik problem çalışmaları ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmaların merkezinde Sinoptik İnciller denilen ilk üç İncil vardır. İlk üç İncil'de, yani Matta, Markos ve Luka'da İsa'nın hayatı, mucizeleri, vaazları ve sözleri benzer içerik, sıra ve kelime tercihleriyle nakledilmektedir. Bu metinler dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde benzerliklerin olduğu kadar birçok farklılık ve çelişkinin bulunduğu görülmektedir. Bu noktadan hareketle münekkitle, filolojik araştırma tekniklerini de kullanarak Sinoptik İncillerin kaynaklarını tespit etmeye çalışmışlar ve Sinoptik İnciller arasındaki olası bir ilişkinin olup olmadığını tartışmışlardır. Ancak Yuhanna İncili içerik, olay kurgusu ve teoloji açısından Sinoptik İncillerden ayrıldığı için bu araştırmaların dışında tutulmuştur. Ayrıca teorisyenlerin birçoğuna göre tarihsel İsa, Sinoptik İncillerde aranmalıdır. Yuhanna İncili ise İsa'nın tanrılığını işlemesi açısından daha sonra gelişmiş bir teolojinin ürünü olarak telakki edildiği için tarihsel olarak daha az güvenilir bir kaynak olarak düşünülmüştür.

⁵¹ E. F. Sutcliffe (trans.), "The Replies of the Pontifical Biblical Commission on questions of Sacred Scripture," erişim 8 Ocak 2022, <http://www.catholicapologetics.info/scripture/oldtestament/commission.htm>.

⁵² Raymond E. Brown ve Thomas Aquinas Collins, "Church Pronouncements," *The New Jerome Biblical Commentary*, ed. Raymond E. Brown ve diğerleri (New Jersey: Prentice Hall, 1990), 1170-1171.

⁵³ Brown, *Introduction*, 148, 58 nolu dipnot.

Çünkü bu çalışmalardaki temel amaç, yazılan ilk İncil'e ulaşarak tarihsel İsa'yı en doğru bir şekilde anlamak ve ilk Hıristiyan cemaatin İsa'ya bakışını tespit etmektir. XVIII. yüzyıldan günümüze Sinoptik İncillerle ilgili birçok hipotez ileri sürülmüştür. Meselenin çözümü için öne sürülen en önemli hipotezler Griesbach hipotezi,⁵⁴ Farrer hipotezi⁵⁵ ve iki-kaynak hipotezi⁵⁶ şeklinde sıralanabilir. İki-kaynak hipotezi akademik camiada en çok kabul edilen görüştür. Bu hipoteze göre Markos yazılan ilk İncil'dir. Matta ve Luka, Markos'u kaynak olarak kullanmışlardır. Ayrıca Matta ve Luka, Markos ile birlikte şu an kayıp olan ve genellikle İsa'nın sözlerini içeren bir kaynaktan beslenmişlerdir. Bu kaynak Almanca *quelle* (kaynak) kelimesinden hareketle Q kaynağı şeklinde isimlendirilmiştir. Matta ile Luka arasındaki benzerlik ve farklılıkların sebebi, yazarların Markos ile Q'yu birbirinden bağımsız bir şekilde kullanmalarından kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Bu bağlamda iki-kaynak hipotezi gibi Markos'un

⁵⁴ Johann J. Griesbach tarafından öne sürülen teoriye göre ilk yazılan İncil Matta'dır. Luka, Matta'yı kullanmış; Markos ise Matta ve Luka'dan istifade etmiştir. Günümüzde William R. Farmer (ö. 2000) "iki-İncil hipotezi" adı altında Griesbach'ın görüşlerini geliştirmiştir.

⁵⁵ Markos'un yazılan ilk İncil olduğunu kabul eden Austin M. Farrer (ö. 1968) Matta ve Luka'nın kullandığı ikinci bir farazi kaynağı reddetmiştir. Bu hipoteze göre Markos ilk İncil'dir. Matta Markos'u, Luka ise her ikisini kaynak olarak kullanmıştır.

⁵⁶ Burnett H. Streeter (ö. 1937) Matta ve Luka'nın Markos ve Q dışında kendilerine özel iki kaynağının da bulunduğunu iddia etmiştir. Bu iki kaynağı Matta için M ve Luka için L harfleri ile gösteren Streeter, Matta ve Luka'daki kendilerine has pasajların kökenini bu iki özel kaynağa dayandırmıştır. Dört-kaynak hipotezi olarak adlandırılan bu teori belli bir dönem etkili olmuşsa da M ve L'deki malzemenin mahiyetine yönelik tartışmalardan dolayı (yazılı bir kaynak mı, şifahi rivayetler mi, Q'nun farklı bir versiyonu mu gibi) günümüzde iki-kaynak hipotezi ismi akademik dünyada tercih edilmektedir.

⁵⁷ Ülkemizde akademik çevrelerde Sinoptik problem, kaynak tenkidi, Hıristiyan kutsal metinlerine yönelik metin tenkidi çalışmaları, Batı dünyasındaki mükte-sebatla karşılaştırıldığında çok geride olduğu söylenebilir. Ancak son yıllarda Türkçede okurun bu hususlarda detaylı bilgi alabileceği ciddi çalışmalar çıkmıştır. Örnek olması açısından bk. Mehmet Çelik, "Synoptic İncillerin Kaynakları ve Tahlili Mukayeseleri," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988): 267-274; Zafer Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020); Zafer Duygu, "İnciller Tahrif Edildi mi? Metin Kitiği ve Tercüme Meselesi Bağlamında Bir Değerlendirme", *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, no. 1 (2019): 171-196; Zafer Duygu, "Sözlü Gelenek, Form Kitiği ve İnciller," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019): 297-327; Zafer Duygu, "Sinoptik Problem ve Redaksiyon Kitiği: Giriş Mahiyetinde Bir Değerlendirme," *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, no. 1 (2019): 521-544; Şaban Kuzgun, *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri*, 2. baskı (Ankara: Ertem Matbaa, 1996).

yazılan ilk İncil olduğunu savunan görüşler Markos'un son pasajıyla ilgili meselenin çözümünde yardımcı olabilir.

a. İlk-Markos (Urmarkus) Hipotezi

Sinoptik problem araştırmalarında bazı teorisyenler, şu anki Markos'tan daha eski olan, Markos'la birlikte Matta ve/veya Luka'nın istifa ettiği hipotetik bir kaynak öne sürerler. Markos İncili'nin ilk versiyonu olan bu kaynağa *ilk-Markos (Urmarkus)* denilmektedir.

Sinoptik problemle ilgilenen ilk teorisyenlerden bazıları Sinoptik İncillerin dayandığı kayıp bir İncil fikrini ortaya atmışlardır. Mesela, Gotthold E. Lessing (ö. 1781), Sinoptik İncillerin, Yuhanna'nın ve hatta apokrif İncillerin dayandığı Aramice/İbranice yazılmış kayıp bir kaynak olabileceğini ileri sürmüştür. Lessing, bu kaynak için ilk İncil anlamında *Urevangelium* kavramını kullanmıştır. Lessing'in teorisini geliştiren Johann G. Eichhorn'a (ö. 1827) göre Aramice kalemeye alınmış bu kayıp ilk-İncil çok kısa olup, Yahya'nın İsa'yı vaftizinden İsa'nın ölümden dirilişine kadar olan olayları içermektedir. Eichhorn'un fikirlerini farklı bir boyuta taşıyan Herbert Marsh'a (ö. 1839) göre Sinoptik İnciller *alef* ve *bet* olarak adlandırdığı hipotetik kaynaklara dayanmaktadır. *Alef* öyküsel kaynak iken *bet* daha çok İsa'nın sözlerini içermektedir. Özellikle *alef* kaynağı ilk üç İncil'e kaynaklık etmektedir. Eichhorn gibi bu ilk kaynağın Yahya'nın vaftizinden İsa'nın dirilişini içerdiğini düşünen Marsh, seleflerinden farklı olarak Markos İncili'nin bu ilk kaynağa daha çok yakın olduğunu ifade etmiştir. Böylece Sinoptik İncillerin iskeletini oluşturan ve Markos İncili'ne çok benzeyen hipotetik bir kaynak olabileceği düşünülmeye başlanmıştır.⁵⁸ Karl Lachmann (ö. 1851), Sinoptik İncilleri mukayeseli bir şekilde tetkik ettiğinde birbirine benzer bir sırayla İsa'nın hikayesini anlattıklarını belirtir. Lachmann'a göre Markos'un sırası dikkate alındığında Matta ve Luka arasında belirgin bir uyum vardır. Bu uyum Matta ve Luka'nın Markos'un sırasını taklit ettiğini göstermektedir. Lachmann, ilk-Markos kavramını kullanmaz ama ona göre ilk İncil'i en yakın Markos temsil etmektedir. Böylece Lachmann, yazılan ilk İncil'e en çok Markos'un benzediğini savunmuş ve onun bu tezi Markos'un yazılan ilk İncil olduğu kanaatinin ağırlık kazanmasına önemli katkı sağlamıştır. Lachmann'dan üç yıl sonra (1838) Christian H. Weisse (ö. 1866) ve Christian G. Wilke (ö. 1854) ilk-Markos hipotezini reddetmişlerdir. Bu iki yazar, ilk İncil'in elimizdeki Markos İncili olduğu ve Markos'un Matta ve

⁵⁸ Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 262-275.

Luka'ya kaynaklık ettiğini ifade eden *Markos'un önceliği* (*Marcan priority*) hipotezini geliştirmişlerdir.⁵⁹ Ancak bazı araştırmacılar ilk-Markos hipotezini savunmaya devam etmişlerdir.

Bu araştırmacılarından biri olan Heinrich J. Holtzmann (ö. 1910) Sinoptik İncil çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Kendisinden önceki tezleri geliştiren Holtzmann, iki-kaynak hipotezinin genel kabul görmesinde etkili olmuştur. Holtzmann, Matta ve Luka'nın iki kaynak kullandığını düşünür. Birinci kaynak; ilk havarilerin seçilmesi, İsa'nın mucizeleri gibi öyküleri içermektedir. Holtzmann, bu kaynağı Grekçe alfa (A) harfiyle göstermiştir. Holtzmann'a göre ikinci kaynak genellikle İsa'nın sözlerini ihtiva etmektedir ve Grekçe L/lamda (Λ) harfiyle sembolize edilmiştir. Aslında Holtzmann, C. H. Weisse ile benzer görüşleri paylaşmıştır, ancak ilk kaynağın mahiyeti konusunda Weisse ile ayrılır. Zikredildiği üzere Weisse, mevcut Markos'un Matta ve Luka'ya kaynaklık ettiğini düşünürken, Holtzmann'a göre ilk kaynak olan A kaynağı, Λ kaynağı gibi tamamen bağımsız bir kaynak olup Markos'la birlikte Matta ve Luka tarafından kullanılmıştır. Bu kaynak kayıptır, doğal olarak Holtzmann, bir takım varsayımlarla bu ilk kaynağı yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Holtzmann'a göre bu ilk kaynak, kanonik Markos'tan daha hacimlidir. Holtzmann, Markos'un neredeyse tamamıyla birlikte Luka'daki nakledilen haliyle dağ vaazını,⁶⁰ sadece Matta ve Luka'da geçen yüzbaşının kölesi anlatsını,⁶¹ Yuhanna'da geçen zinadan yakalanan kadın pasajını⁶² ve Matta 28:9-10, 16-20 cümlelerini A kaynağına dahil ederek ilk-Markos'un içeriğini oluşturmaya çalışmıştır.⁶³ Holtzmann'a göre A kaynağına Markos 16:9-20 cümleleri dâhil değildir. Kanonik Markos editörü dağ vaazını, yüzbaşının kölesi ve zinadan yakalanan kadın hikayesini ve Matta 28:9-10, 16-20 cümlelerini çıkarmış, bazı ilavelerle Markos İncili'nin son halini vermiştir.⁶⁴

Holtzmann'ın varsayımsal A kaynağı bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Çünkü Holtzmann'ın teorisi mevcut Markos

⁵⁹ Duygu, *İnciller Güvenilir Metinler midir?*, 275-283.

⁶⁰ Luka, 6:20-49.

⁶¹ Matta, 8:5-13, Luka, 7:1-10.

⁶² Yuhanna, 7:53-8:11.

⁶³ Hans-Herbert Stoldt, *History and Criticism of the Marcan Hypothesis*, trans. Donald L. Niewyk (Macon: Mercer University Press, 1980), 71.

⁶⁴ Stoldt, *Marcan Hypothesis*, 71-72 ve 91-92. Kanonik Markos'tan daha geniş bir ilk-

yazarının ilk-Markos'taki malzemeyi neden çıkardığını tam olarak açıklayamamaktadır. Bazı uzmanlara göre ilk-Markos metni, Holtzmann'ın aksine, daha kısa olmalıdır. Çünkü Sinoptik İnciller mukayese edildiğinde bu İncillerin ortak noktası, her üçü tarafından paylaşılan ortak malzemeye sahip olmalarıdır. Bu ortak malzemeye "üçlü gelenek/rivayet" denir. İlk-Markos en azından bu ortak malzemeyi içermelidir.⁶⁵ Ayrıca Markos İncili merkeze alınıp diğer Sinoptik İncillerle mukayese edildiğinde sadece Markos'ta olan pasajlar,⁶⁶ Matta ve Markos'ta olup Luka'da olmayan pasajlar⁶⁷ ve Markos ve Luka'da bulunup Matta'da bulunmayan pasajlar⁶⁸ görülmektedir. Bundan dolayı ilk-Markos teorisi taraftarı araştırmacılara göre ilk Hıristiyan cemaatler arasında dolaşan bir ya da iki farklı ilk-Markos nüshasından söz edilebilir. Markos'ta yer alan bazı pasajların Matta ve/veya Luka metinlerinde yer alıp almamasının sebebi Matta ve Luka'yı kaleme alan müelliflerin farklı Markos metinleri kullanmaları olabilir.⁶⁹ Bu bağlamda farklı yazmalarda Markos İncili'nin farklı sonlarla bitmesi ilk-Markos ihtimalini gündeme getirmiştir. İlk-Markos hipotezini savunan uzmanlara göre, Markos İncili aslında 16:8 cümlesiyle bitmektedir. Matta ve Luka İncillerini kaleme alan müellifler ise, bugünkü kanonik Markos'tan daha önceki bir dönemi temsil eden ve 16:9-20 pasajını ihtiva etmeyen daha kısa bir ilk-Markos metnine dayalı olarak kendi metinlerini inşa etmişlerdir.⁷⁰

Markos tezini Holtzmann'dan önce Heinrich Ewald (1850) dile getirmiştir. Etienne Trocmé, *The Formation of the Gospel According to Mark*, trans. Pamela Gaghan (Philadelphia: The Westminster Press, 1975), 219, 1. nolu dipnot. Ancak ilerleyen yıllarda Holtzmann ilk-Markos tezinden vaz geçecek, Matta ve Luka'nın kanonik Markos'u kullandıkları hipotezini benimseyecektir.

⁶⁵ Edwin A. Abbott, "Gospels," *The Encyclopaedia Britannica*, 9th Edition, Vol. 10, (Edinburgh: Adam and Charles Black, 1879), 792.

⁶⁶ Markos, 1:1; 3:20-21; 4:26-29; 7:31-37; 8:22-26; 14:51-52 gibi. Burnett Hillman Streeter, *The Four Gospels: A Study of Origins*, Revised Fourth Impression (London: Macmillan and Co., 1930), 195.

⁶⁷ Markos, 4:33-34, Matta, 13:34-35; Markos, 6:45-52, Matta, 14:22-33 gibi. Tam liste için bk. A. M. Honoré, "A Statistical Study of the Synoptic Problem," *Novum Testamentum* 10, Fasc. 2/3 (Apr.-Jul. 1968): 137-138; Streeter, *Four Gospels*, 196.

⁶⁸ Markos, 1:23-28, Luka, 4:33-37; Markos, 1:35-38, Luka, 4:42-43; Markos, 4:21-24, Luka, 8:16-18 gibi. Tam liste için bk. Streeter, *Four Gospels*, 196; Honoré, "Statistical Study," 139.

⁶⁹ Willi Marxsen, *Introduction to the New Testament: An Approach to its Problems*, trans. G. Buswell (Philadelphia: Fortress Press, 1983), 116.

⁷⁰ George A. Barton, "The Question of 'Ur-Marcus' Once More," *Journal of Biblical Literature* 48, no. 3/4 (1929): 240-243.

Bazı teorisyenler, Matta ve Luka'nın kullandığı bu hipotetik kaynağı yeniden kurgulamaya çalışmışlardır. Örneğin, Hans von Soden (ö. 1945), havari Petrus'a kadar dayanan birtakım rivayetlerin toplandığı Markos'un ilk nüshasını oluşturmaya çalışmıştır. Von Soden'in hareket noktası, II. yüzyılın başlarında yaşadığı düşünülen Hieropolis (Pamukkale) piskoposu Papias'ın (ö. 130?) Petrus ile Markos'un aralarındaki ilişkiye dair rivayeti olmuştur. Papias'ın rivayetine göre Markos, Petrus'un tercümanıdır. Markos, İsa'nın söz ve fiillerini/öyküsünü sıra gözetmeden ama Petrus'tan duyduğu şekilde herhangi bir şey atlamadan veya eklemeyen yazıya geçirmiştir.⁷¹ Papias'ın bu açıklaması Markos İncili'ni Petrus ile irtibatlandıran ilk rivayettir. Daha sonra bu rivayet Irenaeus⁷², Aleksandreialı Clemens⁷³ gibi birçok kilise yazarı tarafından tekrarlanmıştır. İşte bu rivayetten hareketle Markos İncili'ni inceleyen von Soden, genellikle İsa'nın Petrus'la veya havarilerle birlikte geçirdiği anları ihtiva eden pasajları seçmiştir. Von Soden'e göre ilk-Markos metni; 1:4-11, 16-20, 21-39; 2:1-3:6; 3:13-35; 4:1-8, 26-32; 6:1-6, 14-16; 7:24-30; 8:27-9:1; 9:33-40; 10:13-31; 12:13-44; 13:1-6 ve 28-37 cümlelerini içermektedir.⁷⁴

Emil Wendling'e göre kanonik Markos İncili üç farklı safhada ve üç farklı el tarafından oluşturulmuştur. Wendling, birinci safhaya M¹, ikincisine M², üçüncü ve kanonik Markos'un oluştuğu son evreye Ev. kısaltmalarını vermiştir. Wendling'e göre sırasıyla M¹ ve M² kaydedildikten sonra Ev. son redaktör olarak kendi kaynaklarıyla kanonik Markos metnine son halini vermiştir. Wendling'e göre Markos 16:9-20 ilk-Markos'ta bulunmamaktadır.⁷⁵

Üç safhalı ilk-Markos hipotezi, teorisyenin tahmin ve subjektif değerlendirmelerine dayalı bir karaktere sahip olmasından dolayı akademik camiada pek taraftar bulmamıştır. Daha çok, kanonik

⁷¹ Eusebius'tan naklen Papias'ın rivayeti için bk. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 3.39.1-16.

⁷² Irenaeus, *Sapkınlara Karşı*, 3.1.1; Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5.8.2-4.

⁷³ Irenaeus'a göre Markos, Petrus'un ölümünden sonra İncil'ini yazarken, Clemens'e göre Markos Roma'da Petrus ile birlikteyken İncil'ini yazmıştır. Clemens için bk. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.14.5-7.

⁷⁴ Vincent Taylor, *The Gospel According to St. Mark*, Second Edition (London: Macmillan, 1984), 68; Carl S. Patton, "Two Studies of the Gospel of Mark," *The Harvard Theological Review* 6, no. 2 (Apr. 1913): 229-230.

⁷⁵ Taylor, *St. Mark*, 69; Patton, "Two Studies," 234-236. M¹, M² ve Ev. kaynaklarının içeriği için bk. Walter E. Bundy, *Jesus and the First Three Gospels: An Introduction to the Synoptic Tradition* (Cambridge: Harvard University Press, 1955), 584-587.

Markos'tan evvel kaleme alınmış tek bir nüshanın bulunduğu ve belli bir zaman sonra aynı veya farklı bir yazar tarafından geliştirilmesi sonucu kanonik Markos İncili'nin ortaya çıktığını iddia eden teoriler benimsenmiştir. Örneğin, Barton'a göre ilk-Markos 6:48-8:26; 9:28-29, 43-48; 10:1-10 ve 35-41 cümlelerinden oluşmaktadır. Markos, Antakya'da bulunduğu sırada (50 yılında?) İncili'nin ilk taslağını hazırlamıştır. Daha sonra Markos, Roma'da Petrus'la birlikteyken (65-70?) İncili'ni tamamlamıştır.⁷⁶

Trocme ise seleflerinden farklı bir tez ortaya atmıştır. Trocme'ye göre ilk önce Markos 1-13. bölümler yazılmış, 14-16. bölümler Markos metnine sonradan ilave edilmiştir. Trocme, Markos'un aslında bir diriliş hikayesini İncil'ine katma niyetinde olmadığını ileri sürmektedir. Zaten İsa 8:31, 9:31 ve 10:33-34 cümlelerinde "insanoğlunun çok sıkıntılar yaşayıp, ölümünün ardından üç gün sonra dirileceği" haberini vermektedir. Markos "müjde ve müjdenin duyurulması" ile ilgilenmektedir. Ayrıca çile hikâyesinde Matta Markos'u Luka'ya nazaran daha yakından takip etmektedir. Bundan dolayı Trocme'ye göre Markos 16:9-20 gerçek Markos yazarına ait değildir. Luka, Markos 14-16. bölümlerinin olmadığı bir nüsha kullanırken, Matta kanonik Markos'u kaynak olarak almıştır.⁷⁷

İlk-Markos hipotezi metnin belli evrelerden geçmesi ve kutsal olarak kabul edilen bir metnin insan müdahalesine açık olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu hipotezler XX. asrın ortalarında redaksiyon eleştirisinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır. İlk-Markos'la ilgili hipotezler incelendiğinde Markos 16:9-20 ilk yazılan nüshada bulunmamaktadır. Bu cümleler daha sonra bir redaktör ya da müstensih tarafından metne eklendiği düşünülmektedir. Markos 16:9-20 ile ilgili problem ilk-Markos hipotezini destekleyen önemli bir delil olarak değerlendirilebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, ilk-Markos varsayımsal bir kaynaktır. Bu hipotezin savunucuları arasında metnin içeriği hususunda tam bir ittifak yoktur. Tek ortak nokta Markos 16:9-20'nin ilk orijinal nüshada bulunmadığıdır. Ayrıca ilk-Markos'un varlığını ispatlayacak herhangi bir yazmaya henüz rastlanmamıştır. Markos İncili'ni içeren en eski yazma III. asrın başlarında yazıldığı düşünülen P⁴⁵ papirüsüdür. P⁴⁵, Markos 4:36-9:31 ve 11:27-12:28 pasajlarını içermektedir.⁷⁸ Markos İncili için en eski tam metin IV. yüzyıldan önceye gitmemektedir. Bundan dolayı

⁷⁶ Barton, "The Question of 'Ur-Marcus'," 246-247.

⁷⁷ Trocme, *Formation*, 217-226.

⁷⁸ Aland ve B. Aland, *Text of the New Testament*, 98.

ilk-Markos hipotezi, yeni bir arkeolojik keşif olmadığı müddetçe farazî bir tartışma olarak kalmaya devam edecektir.

b. Kanonik Markos İncili'nin 16:8'de Bitmesi Meselesi

İlk-Markos hipotezi, ilk etapta bazı araştırmacılar tarafından savunulsa da ilerleyen yıllarda önemini kaybetmiş ve şu an elimizde bulunan kanonik Markos İncili'nin Matta ve Luka tarafından kullanıldığı düşüncesi egemen olmuştur. Ancak Markos İncili'nin son on iki cümlesiyle ilgili problem tartışılmış, 16:8'den sonraki kısmın akıbeti üzerinde araştırmalar devam etmiştir. En azından, Markos İncili'nin 16:9-20 hariç, tarihsel İsa'yı en iyi bir şekilde nakleden İncil olduğu düşünülmüştür.⁷⁹

Markos 16:8 sonrası için genel olarak iki farklı görüş öne sürülmüştür. Birinci görüşe göre, Markos İncili, 16:9'dan devam etmektedir. Ancak bilinmeyen bir sebepten dolayı bu son kayıptır. Bu kayıp sonla karşılaşan yazma sahibi veya bir müstensih İsa'nın ölümünden diriliş hikayesinin olmadığı bir metni kabul etmediğinden dolayı tartışmalı on iki cümleyi yazmıştır. İkinci ve şu an akademik camiada genel kabul gören teze göre, Markos yazarı, bilerek Markos 16:8'de durmuştur. Fakat bir Hıristiyan mümin tarafından İsa'nın ölümünden dirilmesi ve havarilerine son buyruğunu bildirmesiyle ilgili rivayetten yoksun bir son kabul edilemeyeceğinden yabancı bir el tarafından son on iki cümle yazılıp Markos İncili'ne eklenmiştir.⁸⁰

Markos 16:8 cümlesi "korktukları için (Gre. *ἐφοβοῦντο γάρ*) ifadesiyle bitmektedir. 16:8'in "izahat, açıklama"⁸¹ için kullanılan *γάρ* bağlacıyla bitmesi Markos 16:8'in devamı olabileceği ihtimalini akıllara getirmiştir. Çünkü bir cümle veya paragraf *γάρ* bağlacıyla bitebilir ama bir eserin *γάρ* bağlacıyla bitemeyeceği düşünülmüştür.⁸² Peki Markos 16:8'in devamına ne olmuştur?

Markos'un sonunun kayıp olduğunu ilk dile getiren Johann J. Griesbach'tır (ö. 1812). Bu iddiayı savunan araştırmacılara göre

⁷⁹ Stoldt, *Marcan Hypothesis*, 235.

⁸⁰ Bazı araştırmacılara göre son on iki cümle Matta, Luka, Elçilerin İşleri ve Yuhanna'nın bazı pasajlarından ilham alınarak yazılmıştır. Örneğin 16:9-11 için Matta, 28:9-10, Luka, 24:10-11, Yuhanna, 20:14-18; 16:12-13 için Luka, 24:13-35; 16:14-18 için Matta, 28:16-20, Luka, 24:36-43, Yuhanna, 20:19-29, Elçilerin İşleri, 2:4-11, 3:1-10, 28:3-6; 16:19-20 için Luka, 24:50-51, Elçilerin İşleri, 1:9-11. Mann, *Mark*, 673.

⁸¹ Frederick William Danker ve Kathryn Krug, *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament* (Chicago: The University of Chicago Press, 2009), 76-77.

⁸² R. R. Ottley, "εφοβοῦντο γὰρ Mark xvi 8," *The Journal of Theological Studies* 27,

Markos İncili'nin $\gamma\acute{\alpha}\rho$ bağlacıyla bitmesi düşünülemez. 16:8'in devamı bir şekilde kaybolmuş ya da yazmanın son kısmı yırtılmış veya tahrip olmuştur. İsa'nın havarilerine görüldüğü ve son buyruğunu verdiği son kısmın bulunmadığını gören yazma sahibi veya bir müstensih son on iki cümleyi yazarak metne eklemiştir.⁸³

Bazı teorisyenlere göre Markos, 16:8'den devam etmek istedi, lakin yazarın ani ölümü veya Roma'da Petrus'la birlikteyken İmparator Nero döneminde çıkan karışıklıklar sonucu tutuklanması, şehit edilmesi gibi sebeplerden dolayı İncili'ni bitirmeye muvaffak olamamıştır.⁸⁴ Anlaşılan bu araştırmacılar, Romalı devlet adamı ve tarihçi Tacitus'tan gelen meşhur rivayete görüşlerini dayandırmaktadırlar. Tacitus (ö. 120?) kaleme aldığı Roma tarihinde (*Annales*) verdiği bilgiye göre İmparator Nero (ö. 68) Roma'da çıkan büyük yangından Hıristiyanları sorumlu tutmuştur. Suçlanan Hıristiyanlar yakalanıp feci bir şekilde öldürülmüşlerdir.⁸⁵ Bu haber çerçevesinde düşünen araştırmacılar, Markos'un bu kaos ortamında başına kötü bir hal geldiği için eserini tamamlayamadığını iddia etmişlerdir.

Kayıp son tezinin aksini düşünen uzmanlara göre Grekçe bir cümlenin $\gamma\acute{\alpha}\rho$ bağlacıyla bitmesi gramatik açıdan yanlış değildir. Ayrıca araştırmacılar, antik Grek literatüründen $\gamma\acute{\alpha}\rho$ bağlacıyla biten bazı eserlerin örnek verilebileceğini ifade etmişlerdir.⁸⁶ Örneğin, van der Horst, meşhur filozof Plotinos'un (ö. 270) bir eserinin $\gamma\acute{\alpha}\rho$ bağlacıyla bitmesi gibi yazılı bir metin olarak Markos İncili'nin de $\gamma\acute{\alpha}\rho$ bağlacıyla bitebileceğini belirtmiştir.⁸⁷ Zaten sinoptik problem

no. 108 (July 1926): 408; Kelly R. Iverson, "A Further Word on Final $\Gamma\acute{\alpha}\rho$ (Mark 16:8)," *The Catholic Biblical Quarterly* 68, no. 1 (January 2006): 79-81; Stein, "Ending of Mark," 91.

⁸³ Edgar J. Goodspeed, "The Original Conclusion of the Gospel of Mark," *The American Journal of Theology* 9, no. 3 (Jul., 1905): 486; Burgon, *Last Twelve Verses*, 4-6; Streeter, *Four Gospels*, 338-344.

⁸⁴ W.R. Telford, *The Theology of the Gospel of Mark* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 146; Streeter, *Four Gospels*, 338-344.

⁸⁵ Tacitus *Annales*, 15.44. İng. çevirisi için bk. Tacitus, *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*, trans. J. C. Yardley (Oxford: Oxford University Press, 2008). Tacitus'un eseri İsa ve Hıristiyanlar hakkında bilgi veren en eski pagan kaynaklardan biridir. Ancak Tacitus'un verdiği bazı bilgiler tarihsel açıdan problemlidir. Meseleye dair bazı tespitler için bk. Zafer Duygu, "İlk İki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa," *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/2 (Güz 2017): 67-76.

⁸⁶ Stein, "Ending of Mark," 88.

⁸⁷ P. W. van der Horst, "Can a Book End with $\Gamma\acute{\alpha}\rho$? A Note on Mark XVI. 8," *The*

araştırmalarında genel kaniya göre Markos İncili, Matta ve Luka'yla mukayese edildiğinde dil ve üslup olarak daha basit, günlük dilde kullanılan avam Grekçeyle yazılmıştır.⁸⁸ İki-kaynak hipotezine göre Matta ve Luka, Markos'tan sadece içerik olarak istifade etmemiş, aynı zamanda dil ve üslup yönünden Markos'u tekrar yazmışlardır.⁸⁹ Bundan dolayı edebi Grek dilini pek iyi kullanamayan birisi tarafından kaleme alınan Markos İncili'nin *γάρ* bağlacıyla bitmesinin mümkün olduğu söylenebilir. Öyleyse bu alışılmadık son nasıl yorumlanabilir?

Bazı araştırmacılara göre Markos İncili'nin 16:8'de kadınların mezardan korkarak ve şaşkınlık içinde kaçması ve kimseye bir şey söyleyemeden böyle garip bir sonla bitmesi gayet normaldir. Çünkü Markos yazarı genellikle havarilerden müspet bir şekilde bahsetmez. İsa genellikle havarileri eleştirir.⁹⁰ Zira onlar İsa'nın mucizelerini anlayamaz,⁹¹ zihinleri körelmiştir.⁹² Hatta İsa "insanoğlunun öldürüleceği ama üç gün sonra dirileceği" ilahi vaadi anlattığında İsa'nın ne demek istediğini, sözündeki hikmeti anlamamışlardır.⁹³ Bu ve benzeri örnekleri çoğaltabiliriz.⁹⁴ Hatta iki-kaynak hipotezine göre Matta ve Luka, İncillerini yazarken havarilerden kötü bir şekilde bahseden Markos'un pasajlarını ya çıkarmışlar ya da eleştirinin tonunu yumuşatmışlardır.⁹⁵ Bundan dolayı Williams'a göre İsa hayattayken birçok mucizesine şahit olmuş, ama buna rağmen anlayışsızlıklarından dolayı İsa'nın eylemlerinin hakikatine varamayan havariler, İsa'nın dirilişinde ve bu dirilişi karşılamada başarısızlığa uğramışlardır.⁹⁶

Journal of Theological Studies 23, no. 1 (April 1972): 121-124.

⁸⁸ Streeter, *Four Gospels*, 162-163.

⁸⁹ Evans, "Life of Jesus," 429-430. Matta ve/veya Luka'nın Markos metnindeki düzeltmeleri için bk. John C. Hawkins, *Horae Synopticae: Contributions to the Study of the Synoptic Problem*, Second Edition (Oxford: Clarendon Press, 1909), 131-138.

⁹⁰ Markos, 4:13, 35-41.

⁹¹ Markos, 6:52; 9:32.

⁹² Markos, 8:17.

⁹³ Markos, 9:10 ve 32.

⁹⁴ Örnekler için bk. Hawkins, *Horae Synopticae*, 121-122.

⁹⁵ PHEME PERKINS, "The Synoptic Gospels and Acts of the Apostles: Telling the Christian Story," *The Cambridge Companion to Biblical Interpretation*, ed. John Barton (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 246-247.

⁹⁶ JOEL F. WILLIAMS, "Literary Approaches to the End of Mark's Gospel," *Journal of the Evangelical Theological Society* 42, no. 1 (1999): 28-30.

Markos'un niçin sekizinci cümlede durduğu sırrını çözmeye çalışan bazı araştırmacılara göre ise Markos hikayenin tamamlanmasını okuyucuya bırakmış veya Markos yazarı Grek tragedyasında kahramanın bilinmeyen bir kadere yürümesiyle biten eserlere öykünmüştür.⁹⁷

Dennis R. MacDonald'a göre Markos aslında Homeros'un *İlyada* ve *Odyseia* destanlarındaki bazı motifleri ya da olayları taklit ederek İsa'nın hayat hikayesini yazmıştır. Antik Grek literatüründe Homeros'un birçok taklitlerinin (*mimesis*) bulunduğunu ifade eden MacDonald, Markos'un Homeros gibi İncili'nin sonunu müphem bırakarak "başka isimleri sonu tamamlamaya teşvik ettiğini" belirtir.⁹⁸

Sonuç

Muhakkak her romanın, hikâyenin bir sonu vardır ve bu sonun muhatabı etkilemesi, hem kalbinde hem zihninde bir iz bırakması beklenir. Bu eserin tüm teolojisini üzerine kurduğu kutsal şahsın hayat hikâyesini anlatan ve ilahi ilhamla yazılan kutsal bir eser olduğu düşünülürse, bu sonun daha ayrı bir önem kazanması gerekir. Ancak Markos İncili'nin sonu düşünöldüğünde, İncil araştırmalarının en zor mesellerinden biri karşımıza çıkmaktadır.

Tarihi bir kayıt olarak İncil yazmaları Markos İncili'nin birden fazla sonla bittiğini göstermektedir. Markos İncili'nin 16:8'de garip bir şekilde bitmesinden memnun olmayan bir müstensih bu sorunu gidermek için 16:9-20 pasajını veya "kısa sonu" yazmıştır denilebilir. Çünkü İsa'nın ölümden dirilmesi gibi Hıristiyan teolojisinin temelini oluşturan böylesine önemli bir olayın Markos tarafından nakledilmemesi kabul edilmemiştir.

Markos'un sonuyla ilgili problem en azından IV. yüzyıldan beri bilinmektedir. Eusebius, bu pasajı tamamen reddetmiştir. Ancak, Eusebius'tan yaklaşık seksen yıl sonra ölen Hieronymus bu pasajı tamamen savunmasa da benimseyecektir şeklinde yorumlanabilir. Bu durum, Hıristiyan yazarlar arasında kutsal metin olarak İncillerin tamamen hatadan uzak, korunmuş olduğu inancının iyice yerleştiğini gösterebilir. Hieronymus'tan XVIII. asra kadar Hıristiyan

⁹⁷ Stein, "Ending of Mark," 86.

⁹⁸ Dennis R. MacDonald, *Homeros Destanları ve Markos İncili*, çev. Selen Ak (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 276-278.

aleminde, birkaç yazar müstesna, bu sorunlu kısmın aslında İncil yazarı Markos'un kaleminden çıkmadığını düşünmemişlerdir.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İsa'nın hayatını en doğru bir şekilde tasvir eden ilk İncil'e ulaşma hedefi doğrultusunda İncil'lere kaynak eleştirisi yöntemlerinin uygulanmasını zaruri kılmıştır. Bu zaruretten çıkan Sinoptik problem çalışmaları metin tenkidinin bıraktığı boşluğu tamamlamaya gayret etmiştir. Bu çalışmaların hedefi İncillerin kaynaklarını tespit etmek ve aralarındaki muhtemel ilişkiyi çözmeye çalışmaktır.

Sinoptik problem çalışmaları çerçevesinde teorisyenler, Markos 16:9-20 ile ilgili sorunu çözmeye çalışmışlardır. Bu çalışmaların neticesinde üzerinde ittifak edilen tam bir cevap yoktur. Günümüzdeki genel kanaat, Markos yazarının 16:8'de eserini bitirdiği yönündedir. Birçok araştırmacı, Markos'un niyetini okumaya çalışmıştır. Ancak bütün bu çabalar bir tahminden ibaret olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Abbott, Edwin A. "Gospels." *The Encyclopaedia Britannica*, 9th Edition, Vol. 10, 789-843. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1879.
- Aland, Kurt ve Barbara Aland. *The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*. Second Edition, trans. Erroll F. Rhodes. Grand Rapids/Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1995.
- Augustin. "Harmony of the Gospels." trans. S.D.F. Salmond, *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, First Series, Vol. 6, ed. Philip Schaff, 77-236. Grand Rapids/Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
- Barton, George A. "The Question of 'Ur-Marcus' Once More." *Journal of Biblical Literature* 48, no. 3/4 (1929): 239-247.
- Bellinzoni, Arthur J. "Introduction." *The Two-Source Hypothesis: A Critical Appraisal*, ed. Arthur J. Bellinzoni, 3-19. Macon: Mercer University Press, 1985.
- Bentley, Jerry H.. *Humanists and Holy Writ: New Testament Scholarship in the Renaissance*. New Jersey: Princeton University Press, 1983.
- Brown, Raymond E.. *An Introduction to the New Testament*. New York: Doubleday, 1997.
- _____. ve Thomas Aquinas Collins. "Church Pronouncements." *The New Jerome Biblical Commentary*, ed. Raymond E. Brown ve diğerleri, 1166-1174. New Jersey: Prentice Hall, 1990.
- Bundy, Walter E.. *Jesus and the First Three Gospels: An Introduction to the Synoptic Tradition*. Cambridge: Harvard University Press, 1955.

- Burgon, John W.. *The Last Twelve Verses of the Gospel According to S. Mark*. Oxford: James Parker And Co., 1871.
- Calvin, John. *Commentary on a Harmony of the Evangelists: Matthew, Mark, and Luke*, Vol. 1-3, trans. William Pringle. Edinburgh: Calvin Translation Society, 1845-1846.
- Cranfield, C. E. B.. *The Gospel According to Saint Mark*. Cambridge: Cambridge University Press, 1959.
- Çelik, Mehmet. "Synoptik İncillerin Kaynakları ve Tahlili Mukayeseleri." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988): 267-274.
- Danker, Frederick William ve Kathryn Krug. *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament*. Chicago: The University of Chicago Press, 2009.
- Dungan, David L.. *A History of the Synoptic Problem: The Canon, the Text, the Composition, and the Interpretation of the Gospels*. New York: Doubleday, 1999.
- Duygu, Zafer. "İlk İki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa." *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3, no. 2 (Güz 2017): 57-81.
- _____. *İnciller Güvenilir Metinler midir?: Metodolojik ve Karşılaştırmalı Analizler*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2020.
- _____. "İnciller Tahrif Edildi mi? Metin Kritiği ve Tercüme Meselesi Bağlılarında Bir Değerlendirme." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019): 171-196.
- _____. "Sinoptik Problem ve Redaksiyon Kritiği: Giriş Mahiyetinde Bir Değerlendirme." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, no. 1 (2019): 521-544.
- _____. "Sözlü Gelenek, Form Kritiği ve İnciller." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2019): 297-327.
- Evans, Craig A.. "The Life of Jesus." *Handbook to Exegesis of the New Testament*, ed. Stanley E. Porter, 427-475. Leiden: Brill, 1997.
- Eusebius. "Church History." trans. Arthur Cushman McGiffert, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, Vol. 1, ed. Philip Schaff ve Henry Wace, 81-403. Grand Rapids/MI: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1991.
- _____. *Gospel Problems and Solutions*, trans. David J. D. Miller ve diğerleri. Ipswich: Chieftain Publishing, 2010.
- Goodspeed, Edgar J.. "The Original Conclusion of the Gospel of Mark." *The American Journal of Theology* 9, no. 3 (Jul. 1905): 484-490.
- Hall, Basil. "Biblical Scholarship: Editions and Commentaries." *The Cambridge History of the Bible: The West from the Reformation to the Present Day*, ed. S. L. Greenslade, 38-48. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Harman, Ömer Faruk. "Kitâb-ı Mukaddes." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 26, 75-76. Ankara: 2002.
- Hawkins, John C.. *Horae Synopticae: Contributions to the Study of the Synoptic Problem*, Second Edition. Oxford: Clarendon Press, 1909.

- Hieronymus (Jerome). "Against the Pelagians." trans. John N. Hritzu, *Dogmatic and Polemical Works*, 223-378. Washington: The Catholic University of America Press, 1965.
- _____. *Letter 120: To Hedibia*, trans. James Snapp, erişim 20/04/2022, tertullian.org/fathers/jerome_hedibia_2_trans.htm.
- _____. "The Principal Works of St. Jerome" trans. W.H. Fremantle ve diğerleri, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, Vol. 6, ed. Philip Schaff ve Henry Wace. Peabody/Mass: Hendrickson Publishers, 1995.
- Honoré, A. M. "A Statistical Study of the Synoptic Problem." *Novum Testamentum* 10, Fasc. 2/3 (Apr.-Jul. 1968): 95-147.
- Irenaeus. "Against Heresies." trs. Alexander Roberts ve William Rambaut, *The Ante-Nicene Fathers*, Vol. 1, ed. Alexander Roberts, James Donaldson ve A. Cleveland Coxe, 315-567. Grand Rapids/Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
- Iverson, Kelly R. "A Further Word on Final Γάϱ (Mark 16:8)." *The Catholic Biblical Quarterly* 68, no. 1 (January 2006): 79-94.
- Kuzgun, Şaban. *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası, Farklılıkları, Çelişkileri*. 2. Baskı. Ankara: Ertem Matbaa, 1996.
- Kümmel, Werner Georg. *Introduction to the New Testament*, trans. Howard C. Kee. Nashville: Abingdon Press, 1975.
- MacDonald, Dennis R.. *Homeros Destanları ve Markos İncili*, çev. Selen Ak. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Mann, C. S.. *Mark: A New Translation with Introduction and Commentary*. New York: Doubleday, 1986.
- Marxsen, Willi. *Introduction to the New Testament: An Approach to its Problems*, trans. G. Buswell. Philadelphia: Fortress Press, 1983.
- Metzger, Bruce M. *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. London: United Bible Societies, 1971.
- _____. ve Bart D. Ehrman. *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Fourth Edition. New York: Oxford University Press, 2005.
- Novum Testamentum Graece*, 28th Revised Edition, ed. Kurt Aland ve diğerleri. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012.
- Oliver, Harold H. "The Epistle of Eusebius to Carpianus: Textual Tradition and Translation." *Novum Testamentum* 3, Fasc. 1/2 (Jan. 1959): 138-145.
- O'Neill, J. C. "The Study of the New Testament." *Nineteenth Century Religious Thought in the West*, ed. Ninian Smart ve diğerleri, 143-178. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Ottley, R. R. "εφοβουντο γαρ Mark xvi 8." *The Journal of Theological Studies* 27, no. 108 (July 1926): 407-409.
- Pamir, Dominik. (çev.) *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*. İstanbul: Yayılcık Matbaacılık, 2000.

- Parker, D. C. *The Living Text of the Gospels*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Patton, Carl S. "Two Studies of the Gospel of Mark." *The Harvard Theological Review* 6/2 (Apr. 1913): 229-239.
- Perkins, Pheme. "The Synoptic Gospels and Acts of the Apostles: Telling the Christian Story." *The Cambridge Companion to Biblical Interpretation*, ed. John Barton, 241-258. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Reventlow, Henning G. *History of Biblical Interpretation, Volume 3: Renaissance, Reformation, Humanism*, trans. James O. Duke. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2010.
- Simon, Richard. *Critical History of the Text of the New Testament*, trans. Andrew Hunwick. Leiden: Brill, 2013.
- Stein, Robert H. "The Ending of Mark." *Bulletin for Biblical Research* 18/1 (2008): 79-98.
- Streeter, Burnett Hillman. *The Four Gospels: A Study of Origins*, Revised Fourth Impression. London: Macmillan and Co., 1930.
- Stoldt, Hans-Herbert. *History and Criticism of the Marcan Hypothesis*, trans. Donald L. Niewyk. Macon: Mercer University Press, 1980.
- Sutcliffe, E. F. (trans.) "The Replies of the Pontifical Biblical Commission on Questions of Sacred Scripture." Erişim 8 Ocak 2022. <http://www.catholicapologetics.info/scripture/oldtestament/commission.htm>.
- Tacitus. *The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*, trans. J. C. Yardley. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Taylor, Vincent. *The Gospel According to St. Mark*, Second Edition. London: Macmillan, 1984.
- Telford, W. R. *The Theology of the Gospel of Mark*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Trocme, Etienne. *The Formation of the Gospel According to Mark*, trans. Pamela Gaughan. Philadelphia: The Westminster Press, 1975.
- Van der Horst, P. W. "Can a Book End with ΓΑΡ? A Note on Mark XVI. 8." *The Journal of Theological Studies* 23, no. 1 (April 1972): 121-124.
- Williams, Joel F. "Literary Approaches to the End of Mark's Gospel." *Journal of the Evangelical Theological Society* 42/1 (1999): 20-35.
- Williamson, Peter S. *Catholic Principles for Interpreting Scripture*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2001.

